

DOĞU TÜRKİSTAN'DA KONUŞULAN UYGUR AĞIZLARI ÜZERİNE MALZEMELER

*Sergey E. MALOV**

Aşağıda sıralanan folklorik malzemeler, 1909-1911 ve 1913-1915 yılları arasında Çin'de derlenmişti. Ele alınan konu tamamıyla dil bilgisi meseleleri ile ilgili olduğu için, aşağıda sıralanan metinlerin, oldukça değerli olmasına rağmen (bazı ağızlardaki malzemeler ilk kez yayınlanmaktadır), edebî veya tarihî yönlerden eleştirisini yapmak niyetinde değilim.

Burada ben, Çin Türkistanı'nın ya da bir başka deyişle Doğu Türkistan'ın Türk diyalektleri derken, Uygurca'yı kastetmekteyim. Sebebi ise şudur: 1921 yılında Taşkent'te düzenlenen kurultayda Kaşgarlı ve Tarançılılar için, “*Bundan sonra onların ve Doğu Türkistan'da yaşayan bütün Türk halklarının Uygurlar ismi ile anılmalarına karar verildi*” şeklinde ifade edildi.¹ Zamanında V.V. Bartol'd, bu karara pek olumlu gözüyle bakmadı.² Ben de, bir yönden Doğu Türkistan'da yaşayan Türk halkının dileğini, diğer yönden ise daha evvel meydana getirilen ilmî geleneği göz önünde bulundurarak, Doğu Türkistan'da yaşayan Türk halklarının dilini, Uygurların dili olarak kabul edeceğim.³ Geleneğe bakılırsa bu şöyledir: J. Klaproth'a göre Uygurların dili, Tanrı Dağları etrafında bulunan ülkelerde korunmuştur; Klaproth bir Turfanlı ile karşılaştığı zaman, onun Uygur olduğunu düşünüyor. Abel' Remüza (*Recherches sur les langues tartares. Paris, 1820*) Uygur dilini, Kaşgar ile Hami arasındaki şehirlerde yaşayan halkın dili olarak kabul ediyordu.⁴

G. Rakuette'ye göre, Kaşgar-Yarkend diyalekti, Uygurcadır.⁵

1930 yılında Alma-ata'da yapılan Uygurların II. İmlâ Konferansı'nda, Tarançılıların Çin Hükümeti'ne kölelik yaptığını hatırlatan “tarançı” kelimesinin kullanımından atılması (16 Mayıs) ve bu kelimenin yerine, genel “uygur” isminin “ilelik” kelimesiyle birlikte, yani “İliy Uyguru” şeklinde kullanımı önerildi.⁶

Uygur Diyalektlerinin Bazı Genel Fonetik Özellikler Üzerine

1. Geniş ünlülerin erimesi, daralması ve palatalleşmesi,

- kelimedede vurgunun yer değişmesinden;
- ı, i, u, o* ünlülerin geri doğru çekilmesinden,
- iki seçeneğin birlikteki etkisinden meydana gelir.⁷

* S. E. Malov'un “Materialy po ujugurskim nareçiyam Sin'-dzjana” adlı makalesi, 1934 yılında Leningrad'ta yayınlanan *Sergeju Fedoroviçu Ol'denburgı, Sbornik statej* adlı eserinin 307-322 sayfaları arasında yer almaktadır.

¹ Bu kurultayda Dunganlar da bulunmaktaydı.

² V. Bartol'd, *İstoriya izuçeniya vostoka v Evrope i Rossii. İzd. 2-e, L., 1925, s.240.*

³ A. Muhammediy, *Uygurca yeñi bilim*. Samarkand, Taşkent, 1929, s. 222-223.

⁴ D. Pozdneev, *İstoriçeskiy oçerk uygurov (po kitayskim istoçnikam)*, Spb., 1899 (1900), s. XIII, XX.

⁵ G. Rakuette, *The Easten-Turkestan dialekt*, Helsingfors, 1909, *Journ. De la Soc. Fino-Ougr., XXVI, S*); krş. Dr. W. Radlof: *Phonetik der nördlich Türksprachen*, Leipzig, 1882, S. XXV-XXVI (Tarançılıların hakkında).

⁶ Bu konferansın hakkında bkz. 2. Uygur Til-İmlâ Kenpirinsiyasının, toxtamliri 13-18 V 1930; TsKNTA tarafından düzenlenen II. Genel Uygur İlmî-İmlâ Konferansının kararları ve malzemeleri. K-Orda, 1932. R(rap) Malup. Uygurlaniñ, edebiy tili, Kembegeller avazi 12 Nisan 1930, NO: 19 (326). Aynı makalem “2. Uygur Til-İmlâ Kenpirinsiyasının, toxtamliri”de tekrar yazıldı. R. 27-28 Profesör Malov Uygur ilmi Kenpirinsisi aldida. Kemb. Avazi 6 Nisan 1930, No: 18 (325), S.Malov. Uygur konferansı düzenlendi. “Sovetskaya Step”, 15 Mayıs1930, No: 106 (1888), s.3, Almaata. Conan ul' Telçan. Oygur emle kenperesesinin kor't'ndas', Bkz. Sana Mektep, 1930, No: s. 15-17.

⁷ Krş. Dr.W.Radlof, *Phonetik*, Leipzig, 1882, s. 63-65. V. Munkacsi. Rec na W.Bang. “Osttürkische Dialektstudien” und “Der Komanische Mariensalter”, bkz. Keleti Szemle, XV (1914-1915). s. 318-330.

a//é

at + i > éti “adı”
sat + ip > sétip “satıp”
bara + do > barédo “varıyor”
bala + ğa > baléĝa “balaya”
bala + si > balési “balası”
uxla + ma + dım > uxlımédım (İlyce) “uyumadım”

e//é

daînek + i > daînéki (İlyce) “dirseği”
sike + si > sikési (İlyce) “şakağı”
e(r) + i > éri “kocası”

e//i

ete + si > etisi “ertesi”
tişleş + ip > tişlişip “ısıtıp”
nime + leri > nimiliri “neleri”

a//i

bara + do > barıdo “varıyor”
ata + sı > atısı (Kaşg.) “babası”
bolsa + ma > bolsıma (Ar.) “olsa da”
ğalta + ğuîruğ > ğaltı –ğıuîruğ “kısa kuyruklu”

a//i

bala + si > balisi “balası”
ata + si > atisi “babası”
taşla + sağ > taşlisak “taşlasak”
bağa + men > bağimen “bakıyorum”
bara + sen > barisen “varırsan”
bola + do > bolıdu “yeter”
tapal + mağan > tapalmıĝan “bulamadı”
bağla + ĝan > bağliĝan “bağlayan”
bara + do > barıdo “varıyor”

a//u

bola + men > bolumen “olurum”
bara +do > barıdo “varıyor”
tura + du > turıdu “duruyor”
tutma + sun > tutmusun “tutmayın!”
ğulağ + ım > ĝuluĝum “kulağım”
oîna + duğ > oînıduğ “oynadık”

e//ü

cürek + im > cürüĝüm (İliy.) “yüreğim”

a//o

uğma + dım > uxmodum (İliy.) “anlamadım”
oğal + bala > oğalbola (Kaşg.) “genç”

a//u (a-u//o-u)

(xatun) // xotun “kadın”
(yaruğ) // yoruğ “ışık”
(aruk) // oruk “zayıf, cılız”
(azuğ) // ozuğ “aş, yiyecek”

e//ü (e-ü//ö-ü)

(yetük) // yötük "erişme"⁸

2. Tam tersi: *u, o* dar ünlüler, özel ifadenin güçlü etkisinden (vurgu, gerginlik) dolayı değişime uğrar veya geniş *a* ünlüyle değişir; *ü, ö* ünlüleri ise *e* ünlüsüyle değişir.

u//a

çopup > çopap "kalkıp"
boldum > boldam "oldum"
(Kaşg., Yark. muyut boldam "öğrenciydim")⁹
bolup > bolap "olup"
boyun > boyan "ensen"
oğul > oğal "oğul"
çoluñ > çolañ "kolun"
otun > otan "odun"

ü//e

ölüpto > ölepto "ölmüş"
yürüñ > yüren "yürü"
özüm > özem "kendim"
közüm > közem "gözüm"

Yukarıda sıralanan tüm ünlü değişimleri, Lobnor diyalektinin dışında, Doğu Türkistan'ın bütün ağzlarında görülmektedir.

3. *i* ünlüsünün arka damak ünsüzlerle dahi ön vokal olma olasılığı oldukça yüksektir. (*i* > *ï* > *i*)

ķix // ķix // kix "kırk"
ķiz // ķiz // ķiz "kız"

4. *r* ünsüzünün başka bir sesin yerine kullanılması. *r* ünsüzünün düşmesi sonucunda önceden gelen ünlü uzun olur. Mesela; Kelime sonunda:

bazā ba mo? (Turf.) "pazar var mı?"

Ünsüzden önce:

besün < bersün "versin"
bî < bir "bir"
nesé < nerse "eşya"
bādı < bardı "vardı"
töt < tört "dört"

Lobnor diyalektinde *r* ünsüzünün yerine *y* veya *î* ünsüzleri kullanılır; diğer Uygur diyalektlerinde ise *r* ünsüzü, *y* ile ancak ünlülerin arasında değişir (gerçi Kaşg.-Yark. bî "bir").

5. *v* ünsüzü, Arapça kelimelerde (و) Uygur diyalektlerinin pek çoğunda *g* şeklinde telaffuz edilir. Mesela; *ge-pis-samageti* şeklinde telaffuz edilir (bkz. N.F.Katanov; *Primeti i poveriya...*, s. 31); Lobnor diyalektinde *güzeî*; *öglüya*.

6. *i* ünlüsü, bazı kelimelerde araya giren ^s ünsüzüyle yan yana kullanılır; kelime sonunda *i* ünlüsünün telaffuzunda ses akımı için engelsiz geçit darlaştır ve *i* ünlüsüne sızıcı ^s ünsüzü gelir.¹⁰

i^ské "iki"
ki^stap "kitap"

Krş. Sarı Uygurların dilinde *î^ské* (*iki*) ve Salarcada *i^ské* (*id.*)¹¹

⁸ Krş. N.F.Katanov, *Primeti i poveriya*, Sbornik statey uçenikov prof. Bar. V.R.Rozena, Spb., 1897, s. 31.

⁹ M.Hartman, *Die Geschichte von den Vierzig Leibern*. MSO Spr., VIII, (1905), s. 32.

¹⁰ G.Şaraf, *Palyatogrammi zvukov tatarskogo yazıka sravnitel'no s russkimi*, Vest. Nauçn. Obs. Tatarov., 1927, No: 7, s. 84 ve 90.

Ben, Kaşgar¹² ve İliy (Tarançı) diyalektleri üzerinde daha evvel çalışıldığı için bu diyalektleri ele almadan Turfan, Hami, Kuçar, Aksu, Hotan ve Lobnor diyalektleri üzerine bilgilerimi aktaracağım.

II. Turfan Diyalekti

Ben, Turfan diyalekti ile ilgili Prof. N.F. Katanov¹³ ve A.von Le Coq'un yaptığı çalışmalarında oldukça kaliteli malzemeler verildiği için burada kendi notlarımı aktarmayacağım. Bunun yerine 1914 yılında ele aldığım, ancak yayımlamadığım raporumda birtakım ifadeleri dile getirmek istiyorum. Bu rapor, A.von Le Coq'un *Sprichwörter und Lieder aus der Turfan*¹⁴ makalesi üzerine "*Hami, Turfan ve Lobnor*" (Orta ve Doğu Asya incelemeleri için Rus komisyonuna) yazılan yazıdır.

Atasözü No: 75 (b.17):

من قیلورمن اوتوز Men kıılurmén otuz "Ben yaparım otuz,
خدانم قیلور توقوز Xudanim kıılur toquz. Tanrım yapar dokuz."

A.von Le Coq'un tercümesi: "*Ich mache Dreissig (Dinge). Mein Gott Uzehliges.*" Buna ilaveten: *Radloff übersetzt hier toquz mit neun, das Wort hat aber in diesem Sprichwort die Bedeutung von "sansiz" "*

Akademisyen Radlof, kelime kelime tercümesini verdi: "*Ich mache dreissig. Gott macht die neun.*"¹⁵ Aynı şekilde buna benzer Özbek atasözünü N.P.Ostroumov da tercüme etmişti.¹⁶ Bana göre, atasözün anlamı şu şekilde olmalı: "*Ben otuz yapmayı düşünüyorum, Tanrım ise bana ancak dokuz veriyor.*" Bu atasözü ve onun yukarıdaki son tercümesini ben, daha evvel Turfan vahasında duydum. Ancak bütün bunlara rağmen, A.von Le Coq'un tercümesini hem Turfanlıların anlama açısından hem de Türk leksikoloji sonuçları açısından doğru buluyorum: krş. Yakut dilinde *toğosun* "*sınırsız, sayısız*".¹⁷

No: 164 (b. 28-29):

تتكر قیلسانك تانكلا یتار Teñir kılsaniñ tañla itar.

"*Universtanden: vielleiht teng giri (r.) Sparsamkeit: Sinn alsdann: wenn du Sparsamkeit übst genüget es morgen schon (bist du morgen schon reich)*"

Benim tercümem şöyledir: "*Eğer sen (birini) kınarsan, (bil ki) yarın (bu kınaman sana da) dönebilir*"; Turfanca *teñir* تئیر "*kınama, sitem, dedikodu*" (< Ar. طعنه + r). Buna benzer İliy Uygurlarının atasözünün doğru tercümesi, N.N.Pantusov tarafından yapılmıştır: تانى قمانك تانكلا یتار Tanı kımaniñ tañla itar. "*Ayıplama, yarın senin başına da gelir.*"¹⁸

Sayfa 72-73, 59:

آقچی دیکان خوارماس اعتبار دور بو فلی
Aqçı dikan hormas 'tibar dur bu fali.

A.von Le Coq'un tercümesi: "*dies Geld aççe genant. (...?) hat Geltung.*" Ben ise şöyle tercüme ediyorum: "*Gümiş paralara sınır yok, bu paraların büyük değeri var.*": Turfanca *horı-* "*bitmek, tükenmek (para kastedilmektedir)*"

¹¹ S.E.Malov. *Rets. Na: G.G.E. Mannerheim. A visit to the Sarö and Shera Yögurs.* Helsingfors, Journ. De la Soc. Fino-Ougr., XXVII, 1911; bkz. *Jivaya starina*, XXI, 1912, s. 219.

¹² Kaşgar diyalekti üzerine son çalışma şudur: Gunnar Jarring. *Studien zu einer Osttürkischen Lautlehre.* Lund-Leipzig, 1933. Bu kitap hakkında bir yazım "Bibliografiya Vostoka" adlı dergige yayımlanmıştır.

¹³ S.Ol'denburg: *Ruskiye arxeologičeskiye issledovaniya v Vostoçnom Turkestane.* Kazanskiy muzeyiny vestnik, 1921, No: 1-2, s.26.

¹⁴ Baessler-Archiv. Beiheft I, Leipzig und Berlin, 1910-1911. Zamanında bu kitap üzerine şu makaleler yayımlandı: V. Munkacsi (Keleti Szemle, XII, r. 340-343, Ed. C(havannes); Toung Pao XI, 1910, r. 695, W.Bang'a (Bull. De l'Acad. Roy. De Belgique. Class. Des lettrs etc., 1911, r. 405-416) ve R.Gauthiot (Bull. De la Soc. De ling. De Paris, XVIII, r. CLI).

¹⁵ V.Radlof, *Obraztsı narodnoy literaturı.* Ç. VI. Spb., 1886, s.3. Proben, VI, No: 39, s.3.

¹⁶ N.P.Ostroumov, *Sartı, Vip.* Tretiy. Taşkent, 1895, s. 3. Makaleler Kitabı'ndaki Şırvan Tatarların atasözüyle karşılaştırmın, Tiflis, 1898, vip. 24, otd. , s. 14.

¹⁷ E.K.Pekarskiy, *Slovar' yakutskogo yazıka.* 2703.

¹⁸ N.N.Pantusov, *Obraztsı tarançinskoy narodnoy literaturı,* Kazan, 1909, s. 118, No: 285.

Sayfa 74-75, 92: دینما (dinma) Çince bir kelimedir; anlamı ise “rehber, yolcunun koruması”dır.

Sayfa 74-75, 96:

بیز خلائق قراب باقساق قدیم قی اند که

Biz halayık kırab başsağ qadımki and ki

Burada *en* (اند) bence “*eski zamanların vakainamesi*” anlamına gelir; Turfan diyalektinde bu kelime genellikle *en danza* “*not defteri, defter*” şeklinde kullanılmaktadır; krş. Altın Yaruk'ta *an bitig* “*önceden belli etme kitabı*”. Tercümesi şöyledir: “*Biz halk vakayinamesinin üstesinden geldiğimizde...*”

Sayfa 76-77, 123:

Burada *katmaîdur* yerine *katnaîdur* şeklinde okumamız gerekir. Dolayısıyla tercümesi de şu şekilde olur: “*(Astana'dan Murtuk'a kadar) 30 yol, o (yani A.von Le Coq) oraya kadar ve geriye bir günde gider gelir*”. Krş. RW, II, 296-297. A.von Le Coq, bu yeri şu şekilde tercüme editor: “*Die etwa 30 Li Weges nach Murtuk reitet (?) er nicht alle Tage (hin und zurück)*”.

Sayfa 76-77, 127:

اون نیچه کون فتودوم از مه قیل دیب

On niçe kün fütudum ezme kıl dep.

A.von Le Coq'un tercümesi: “*Etwa zehn Tage habe ich geschrieben, az maqil (??) sagend.*”

Benim tercümem ise şöyledir: “*On nice gün ben (yazdım) bitirdim (bu kasideyi), derken; bak (iyi mi kötü mü yazdım)*”. Krş. *Turfanca* ezme “*anlama, düşünme*” (<Fars.)

III. Hami Diyalekti

Hami diyalektiyle yazılmış metinler hemen hemen yok.¹⁹

Aşağıda verilen metinlerle ilgili 1914 yılında “*Rus komitesine yazmış olduğum raporundan bir özeti dile getiriyorum: “(Ocak 1914) Hami vahasına geldiğim zaman, ekonomi sıkıntılarından dolayı, Maksut Pren's'e karşı çıkan yerel devrim hareketi bastırıldı ve Hamililerin lideri Halfa, Urumçı şehrinde idam edildi. Hami vahasının halkı ezildi, korkutuldu ve prene verilecek olan vergiler yine gücünü kazandı, yani “sınırsızdı”.*”

1. Tömür

Tömür Qoraîda tuğup (<toğup). Qoraîdaçoñ wolup, kırk sekiz yaşta ceñ kılip xutaî dud ötürgen. Üzé mucan gadaî hiş alwan kımağan edem.

“*Timur, Koray (kasabasının)da doğdu. Koray'da yaşayıp o, kırk sekiz yaşında karşı çıkıp Çin “dudu”yu öldürdü. Kendisi marangozcuydu, fakirdi. Hiç de vergi ödemezmiş.*”

2

Başta yığılganda bu Tömür Köşötüde cintéi keldi Tömürni süil kığılı keldi; cintéi kiw édi, ciñtéini ötürüp, Tömür, Uşur, Niyaz, bu üç xelpe bulup-la (bolup-la), yañ²⁰ aittı: aîwan qulmañlar mağa, yéğı ma qopmañ-la dise, umumaî, bu iş kışı unumaî, yéğı qopup, yañniñ, étini minip, qoını stip, ötürüp, yep zota kılip aşığını qanča miñ tağar aşığını yüdüüp kétti. Yep kétti, şundaq yurtları zotalap, xanniki qanča cériğini ötürüp saldı. Kiin Ürumçidin bir tüngen darin tüşüp süili kılip, Tömürni Ürumçığa élip çıkıp Tömürni ötürdi. Guşur poqaqñı Qomulda tutuw élip Qomulda ötürdi. Şu!

“*En başta bu Timur (hemfikirlilerle) toplandığı zaman Köşötü'ye vali-general geldi. Timur'u yakalamak için geldi. Vali-general geldiğı zaman, vali-generalı yakalayıp öldürdüler. Vali-general öldürdüğü zaman üç lider vardı: Timur, Uşur ve Niyaz. Hami prensi dedi; “Bana vergi vermeyin, ama isyan da etmeyin”. (Onun) bu sözlerine bu üç kışı razı olmadı, yine isyan ettiler. Prensın atlarına binip*

¹⁹ Krş. A.von Le Coq, *Osttürkische Gedichte und Erzählungen*, Keleti Szemle. XVII, 1918-1919, s. 78.

²⁰ Burada ę ünsüzü, sızıcı ünsüzü değıl, patlayıcı arka damak ünsüzüdür.

koyunlarını satıp, kesip, isyan edip aç insanlara binlerce çuval ekmek yedirdiler. Yedirip, yurtlarında isyan ettiler. Böylece ne kadar hükümet askerini öldürdüler. Sonra Urumçı'dan bir Dungan general çıkıp geldi. İsyanı bastırıp Timur'u alıp Urumçı'ya götürdü, orada öldürttü. Uşur Kursaklı'yı Komul'da yakalayıp Komul'da öldürdüler. İşte!"²¹

3. Timur Halif Hakkında Şiirler

Tömür xelpe er ike(n),	"Timur Halife er iken,
Nérin dégen (//digen) ye(r) ike(n)!	Narın adlı yer imiş!
On ikké taça (<tağ+ça) baş volğan	On iki dağın arasında
Tömür xelpe er ike(n),	Timur Halif er imiş,
Çorayoli (< Çoraî +yoli) heîbetlik,	Kara yolu darmadağın,
Eniñ içi zeretlik!	Onun içi mezarlık!
Muradiğa yetmegen	Muradına ermedi
Ciñtéî kapir rexmetlik	Rahmetli kafir vali
Çin yañ zozan xat bedi:	Hami Prensi emir verdi:
Cuñzanlanı besun, dep!	Devrimcileri versinler, diye!
Temür xelpe xat bedi:	Timur Halif emir verdi:
Sundapurni asun, dep!	Kendisi alsın, diye!

4. Masalların Genel Sonucu

Şundin çopup yénip kelgen (veya: u uyede qaldı, men bu yege yénip kéldim); işigimi (<işak + im + ni) añıylıtıp toxmoğumnu tañıylıtıp, bir yéniğa muz ātıp, bér (<bir) yéniğa tuz ātıp, tuzni sāsam (<satsam) tétiido, muznu sāsam, iriido eñ aqısidın tügiido! Dñ, ırdiñ!

"Oradan kalkıp dönüp geldim (veya: o orada kaldı, ben de buraya geldim); çubuğumla vurarak eşegiimi anırttım. Bir tarafına buz yükledim, bir tarafına tuz yükledim. Tuzu koysam lezzetli oluyor, bunu koysam eriyor. Sonunda her şey biti! Dingirdın!"

IV. Kucar Diyalekti

Kucar diliyle yazılmış metinler, A.von Le Coq (*Keleti Szemle, XVIII, 1918-1919, b. 50-78*) ve S.E.Malov'da (*kısa bir metin, bkz. DAN-V, 1928, s. 131-135*) bulunmaktadır.

1. Şarkı

Seme östüñ (//üsteñ) ²² buyıda!	Sen de kanalın kenarındasın!
Meme üsteñ buyıda!	Ben de kanalın kenarındayım!
Zürekémni köidürge(n)!	Yüreğimi yaktın!
Laısiq östeñ buyıda	Küçük kanalın kenarında
Çonaq térisam, xadı wopto!	Darı ektim, çubukları çıktı!
Kires térisam, xadı wopto!	Pamuk ektim, çubukları çıktı!
Sadaxannı men assam,	Sadathan'la evlenirsem,
Wañ-loyé xapa wopto!	Van Luyı kızacak!
Biyil boğdaı bek bopto!	Bu yıl buğday pek olmuş!
Azen kişile Sadaqtan!	Ucuza vermeyin Sadathan!
Çéxo bala yaratmaîdo,	Arabacı gençler (sizi) sevmiyorlar,
Pedes kişisula Sadaqtan!	Makyaj yapın Sadathan!

²¹ Metin 1914 yılında Kotun-tam kasabasında kaleme alındı.

²² Kaşgar: Ötsen.

2. Koşmalar

Atam méni, anam méni
Çéxo kıla-mo? (Turf.: kılur-ma)
Çéxolukta ülüp (<ölüp) késse(m)
Kum düñ tapa-mo?!
(Turf.: Kümde koyur-ma?)

*Babam benim, anam benim
(Beni) arabacı yaparlar mı?
Arabacı iken ölürsem
Kum tepesini bulurlar mı?*

3. Tarihi-Devrimci Şarkılar

Xan dostéidin xat keldi,
Atmış yamba basuñ, dep!
Yañ tunluñniñ xat keldi:
Mo (<ma?) darinnı çapsun dép!
Mo darin étiñ qaldı,
Dañzida xétiñ qaldı.
Xatiñni oqup (/uqıp) pasam,
Béş (veya işke) balañ yétim qaldı!

*Han validen yazı geldi,
Altmış gümüş versin, deyip!
Yan-Tunlun'dan²³ emir geldi:
Mo Bey'i öldürsünler, diye!
Mo Bey adın kaldı,
Kitapta yazıların kaldı.
Yazılarını okuyup saygı duyuyorum,
Beş çocuğun yetim kaldı!*

4. İvir Zıvırlar

- a) Ásalsam aléiküm! Tış (<tıñç) tuduñ mu! Tızlıkku? Bala waqa tıñç mo. Öi waqa séremsan tızlık mo?
“Selamun aleyküm! İyi yaşıyor musun? Huzurlu mu? Çocukların iyi mi? Aile halkı iyi mi?”
- b) Öürügelé (/örülgelé) tas tas qaldı.
Tügülüp kétti.
“Devrilmeye az kaldı. (Çay) döküldü.”
- c) Béş miskal xatlep koisi (<koisa).
“Beş “miskal” (gümüüş) yazmak gerek.”
- d) Xağniñ kusağı assa (<açsa) assun, méniñ kusağım aşmaído (veya: toq).
“Halkın kursağı aç ise, aç olsun; benim kursağım toktur.”
- e) Ettigende issik boğaça, bassa tösse kérek.
“Sabah erken çıkıp karanlık, çökmeden gitmek lazım.”

V. Aksu Diyalekti

Şaman Metinleri

1

Çırağ békişimiz, bér (<bir) çiniğa su koyup xasa çiniğa su koyumuz; çiniñniñ yenida einék kıyımıs. Andin zize çırağ yurutup koyumuz. Anékin şaptola ürükçisini çekip mezini oçaqıda köidürüp yétti yaşteki ya kız ya oğul bizirim, tas émes, saq bala bolsun, şu baléniñ tırımığa şu mezini, uçaxta köidürüp, sulaimis, kuziga hem sulaimiz. Eléki kıiğan su, şu bala qalaído. Xoş!

“Mum falına bakarız. Bir kaba su koyup özel kaba (da) su koyarız; kabın yanına da ayna koyarız. Sonra mumu yakıp öylece koyuyoruz. Daha sonra şeftali çekirdeğini ikiye ayırıp ateşin üstünde kızartıyoruz. Yedi yaşındaki ya kız ya oğul, sağlıklı, hasta değil, sağlıklı çocuk olsun, o çocukların tırnaklarına şu çekirdeği ateşte ısıtıp sürüyoruz, hem de gözlerine sürüyoruz. İşte o doldurulan suya o çocuk bakıyor.”

²³Devrimci. Önce Külci'deki, sonra Kaşgar'daki ordunun lideriydi.

2

Oñ tarapi ağırsa, at allasıǵa uııms, kpılap uııms. Pısan ağırsa ssı tuxumǵa uııms. Sol trapi ağırsa, i()t allasıǵa uııms, kin dukası ağırsa, adem allasıǵa uııms.

Saǵ taraf aǵrısa, atın kafasına okuruz, kefene sarıp. Alın aǵrısa bozulmuş yumurtaya okuruz. Sol taraf aǵrısa, kpeǵın kafasına okuruz. Ense aǵrısa, insan kafasına okuruz.”

3

Alwaskusı on işk kimsisi we. Adem srtida hm boludo. İtiñ srtida boludo. Üunisi isekniñ surtida boludo. Ttinisi oiniñ, skniñ srtida boludo cinniñ arsıda diwe, dp, bir nerse b, uniñ srtida boludo. Bu z u l yde bar (boldı mo); xo emd. Boldı!

“Alvasko (yaratık) on iki ekilde var. İnsan eklinde olanı da vardır. Kpek eklinde vardır. Üüncüsü eeǵın kılıfında. Drdüncüsü koyun, kei kılıfında vardır. Dediklerine göre, cinlerin arasında bir ey var. Onun kılıfında da vardır. Rengarenk on iki tr vardır. Gǵsü kpeǵın gǵsü gibi bir birine benziyor. O kendisi u lde yaıyor; hoa kalın. Bu kadar!”

VI. Hoten Diyalekti

1. (aman) Trkleri

1.	Alla! Yrim, brmn knel	Allah! Yarım, verme gnln
	Yaxi yamanǵa!	İyilere ktlere!
	Bolek oǵal tya bodu	Baka ge hazırlandı
	Paklan cuwanǵa!	Kuzu gibi ge kıza!

2.	Alla! Yarım, xiyalini	Allah! Yarım, hayallerini
	Bilgel bolmato!	Bilmek mmkn deǵil!
	Aıdaı yzini, olpan kzni	Tanıyamayız yzn, yıldız gzn
	Tonuǵil bolmato!	Sabah yıldızı gibi.

3

Mulla aa piri altın mara bilen, axsı altundın, utisi zmrattın, mepasıǵa atan aǵamani Duldul bilen kleto.

“Molla akak Pir altın fayton ile, altın tekerlekli, zmrttan merdivenli; faytonunu sren faytoncu Duldul ile geliyor.”

2. Deri İletmesi

Tre alato, treni elip oaka alap islato, oaka alaǵan watıda yumap, daslap, suga ılap yumatato. Andid kn kigtini eliv etip oata balap bazaǵa aııp satato. Satan adem tek tikip bazaǵa aııp, blek ademge satato.

*“Deriyi alırlar. Deriyi alıp ocakta kuruturlar, ocakta kuruttuǵu zaman yumuar, kazıyarak temizleyip suya batırırlar, yumuatırlar. Ondan sonra i tarafında kalan etlerden temizlerler, bıakla kazıtıp pazara satıa gtrrlar. Satın alan adam ayakkabı dikip pazara ıkarıp ve baka adama satar.”*²⁴

²⁴ Hotan diyalekti hakkında kısa bilgiler iin bkz. M. Hartman, *Caghataisches*, Heidelberg, 1902, XIII. s. 35. Aliyeva'nın (X. Eliyup adı altında “Buǵra”) Hotan aǵzıyla yazılmı *Gilmci ızniñ zarı irine* bkz. Enseri, *Ta nurliri*, Sanarkand-Takent, 1930, s. 33-34.

3. Lobnorluların Hakkında

Béliñniñ çoñini yégén qalmaqla!	<i>Ey balığın kuyruğunu yiyen Kalmuklar!</i>
Béliñniñ poķini yigén qalmaqla!	<i>Ey balığın gübresini yiyen Kalmuklar!</i>
Qomuşmuñ yıldızını yigén qalmaqla!	<i>Ey kamışın köklerini yiyen Kalmuklar!</i>

VII. Lobnor Dialekti²⁵

Lobnor Dialektinin Morfolojik Özellikleri

1. Kısaltılmış ismin *-i hali*

séni “seni” güllü “gülü” otunni “odunu”
méni “beni” sizi “sizi”

2. Gelecek zaman

tutanimén “*tutacağım*” unamañliwis “*razı olmayacağız*”
yazaliwis “*yazacağız*”

Lobnor Dialektinin Fonetik Özellikleri

1. Değişmeler

l // t, d, z

<u>Lobnorca</u>	<u>Uygurca</u>
taştap “ <i>atıp, fırlatıp</i> ”	taşlap
tıl-da- “ <i>küfür etmek</i> ”	tilla-
aştıq “ <i>ekinler</i> ”	aşlıq
atar “ <i>atlar</i> ”	atlar
Loptuq “ <i>Lobnor</i> ”	Loplıq
Boğuzza- “ <i>boğazını kesmek</i> ”	boğuzla-

n // t

qızzarım “ <i>kızlarım</i> ”	qızlerim
müşükti “ <i>kediyi</i> ”	müşükni

m // p

baspadı “ <i>basmadı</i> ”	basmédi
----------------------------	---------

Bu özellikler Lobnor dialektini Kazak Türkçesine yakınlaştırıyor.

2. Lobnor dialektinin dış ünsüzlerinde benzeşme yoluyla değişmeler epey gelişmiştir. Diğer Uygur ağzlarında bu tür değişmeleri görmek mümkündür; ancak, az sayıda.

z // t

bot toïgoï “*turgay*” < boz + toïgoï
tit taıtķu “*diz sargısı*” < tiz + taıtķu
sôt taştadi “*söze başladı*” < söz + taştadi
otutça “*otuzca*” < otuz + ça

ş // t

bét çeyék “*beş uzun*” < bés çeyék

²⁵ Krş. S. E. Malov. İzüçeniye jivñ turetskih nareçiy Zapadnogo Kitaya. *Vostoçniye zapiski (Sergeyu Fyodoroviçu Ol'denburgı)*. C. I, Leningrad, 1927, s. 170.

t // s

unussa “*unutsa*” < unut + sa
as salmaïdo “*isim vermiyorlar*” < at + salmaïdo
assuyup “*asıp*” < asturup

ş // s

tas salip “*taş atıp*” < taş + salip

l // s

qassa “*kalsa*” < kal + sa
issam axun “*İslam Axun*” < İslam axun

s // l

bollo “*olsa*” < bol + sa

d // z

kızzaqı “*kızdaki*” “*kızdaki*” < kız + daqı

3. Diğér değışmeler

n // l

güllü “*gülü*” < gül + ni
tuıgalla “*duranlar*” < tuıgan + la
kéigéllé “*giyenler*” < kéigen + la

n // q

olğoqqo “*oğlağı*” < olqoq + ni

Burada Lobnor diyalekti hakkında bilgiler ve metinler ilk kez verilmektedir. Bugüne kadar Lobnor diyalekti Türkologlar için aşına değıldi.

Masal

İlgeri (//ilgeyi) muñasida²⁶ bï patşa waï éken. Patşani bï kiçik balasi waï éken. Bï küni göş yép pltuyup padişani galiğa (krş. aşıağıda: ğalındaqı) sönök tuyup qaldı. Néméndin çaidin bölek néisé ötmédi. Töbip xökümlani yığdı, héç alencisi bolmodo. Uzaqta bï xöküm baï éken. Alıp kélđi o xöküm, ákélep dédi: balañni maña béi-ğén, mén balañni öltüyaï, şoni qanini isseñ, sağat tapado, - dédi. Déw idi, balasini béđdi, béyiw idi. Balasini qoluğa aliw bolup, maña bï olğoq tapıp béyiñ-la, dédi. Eléki tébip olğoqqo alıp ögüzéğé²⁷ çıqtı. Çıqıw édi padişani tünlükke kélép tuï, padişa, dédi. Dew idi patşa tünlükka kélđi. Kéliw idi xeléki olğoqqo put qoluni tuşadı. Olğoqqo boğuzlaï, dép, basiw idi. Olğoq qattıq ünı bilen meyédi. Meyép idi ize, padişa dédi: waï balam, dép, towolodo. Towolow idi, şu towologonıda xaléki ustuqan çaçiep çikétti. Padişa taqtağâ çıqtı. Xeléki tébip ögüzédin töstö (//töştü). Yéiğe tüşip, padişani aıwanığâ kiğdi. Kiisé eléki bala oınaw yüyiğdo. Yüyiw idi, tébip balani qoludın tutup, padişani aldığa alıp kiğdi. Eï padişa-i além, bala şu! Mén olğoqqo öltüğüm. Bala dégen üyékke yayıp çıqado, balasini öltüyei dégenim, tünlük tüwiğe kél-ğén digenim: bala üyékki yayıp çıqado, olğoqqo towolossom balam dép, padişa qattıq ünı bilen kıçkıyaï. Şol zatin séz ğalındaqı ustuqani çıqamodu, dép, şu iyal qiliw édim. Xuda sätini béđdi, dédi. Padişa ani oñ qol güzéi (<vezir) qıldı.

²⁶ Krş. Kaşğ., Turf., İliy. burna; Kaz. Murnağı kün (üçüncü gün), krş. RW. IV. 2194; W.Bang. Vom köktürkischen... 4, s. 12-13; G.Rakuette. Teyi bile Zohra. Lund-Leipzig, 1930, S. 45, 53, 106.

²⁷ Krş. RWI, 1200-1201. A.von Le Coq, *Sprichwörter und Lieder*, s. 83; G. Raquette, *Teyi bile Zohra*, S. 35; G. Raquette. *English-Turki Dictionary*, 1927, s. 99.

Padişahın İyileşmesi²⁸

“Eski zamanda bir padişah varmış. Padişahın bir küçük çocuğu varmış. Bir gün et yerken padişahın gırtlığına bir kemik kaçmış. Çaydan başka boğazından hiçbir şey geçmiyordu. Bütün tıp hekimlerini topladı, ancak hiç yardımları dokunmadı. Uzaklarda bir hekim varmış. Davet edilen o hekim gelip dedi: “Çocuğunu bana ver, çocuğunu öldüreceğim. Onun kanını içersen iyileşirsin”, - dedi. Dedikten sonra (padişah) çocuğunu verdi. Çocuğu kucığına aldı ve dedi: “Gidin bana bir oğlak getirin.” Böylece hekim oğlağı alıp evin çatısına çıktı. Evin çatısına çıkarak padişaha dedi: “Bacanın kenarında durun, padişah”, - dedi. Dedikten sonra padişah bacanın kenarına geldi. Geldikten sonra öteki oğlağın kollarını, bacaklarını bağladı. Oğlağın kafasını kesmek için basmaya başladı. Oğlak var gücüyle ses çıkarmaya başladı. Meledikten sonra padişah: “Ey balam!” diyerek bağırdı. Bağırdı ve bağırdıktan sonra boğazındaki kemik çıkıverdi. Padişah tahtına oturdu. O hekim ise evin çatısından indi. Aşağıya inip padişahın huzuruna geldi. Girerken çocuğu da oynamaktaydı. Girdi ve hekim çocuğu kolundan tutup, padişahın önüne geçti. “Ey dünyanın padişahı! Bu senin çocuğun. Ben oğlağı öldürdüm. Gelelim çocuğa. Yüreğin dayanmaz diye çocuğunu öldürecektim. Evin çatısına çıkayım, oğlağı öldürürken çocuğun diyecektim. Padişah sert bir sesle haykırsın istedim. Böylelikle boğazındaki kemik çıkacaktı. Böyle bir plan düşündüm. Tanrım yardımcı oldu.” - dedi. Padişah onu sağ kol vezir yaptı.”²⁹

Düğün Tebrikleri

Oğlu otutça (<otuz+ça) bolsun!	Oğulları otuz kadar olsun!
Qızı töit beş bolsun!	Kızı dört beş olsun!
Kişi adlında salemsiz ötmesin!	İnsanın karşısına selamsız çıkmasın!
Kéliştik kélğ”stik bolsun!	Güler yüzlü, tatlı dilli olsun!
Oğlu toğus (//toğus) bolsun!	Oğulları dokuz olsun
Qızı biü bolsun!	Kızı bir olsun!
Uyat çoñ bolsun!	Ağır başlılığı çok olsun!
Tüwen bağıştıq bolsun!	Gözleri hep yere baksın!
Mübeyek bolsun! ³⁰	Mübarek olsun!

Düğün Şarkısı

Yigit (veya göyos) kıldı işékke,	Damat (veya horoz) geldi eşiğe,
Çik maqıyan, yaı, yaı!	Çık tavuk, yar yar!
Köşögégé bassoyup,	Örtünün arkasına saklanıp,
İziñ qalsun, yaı, yaı!	İzin kalsın, yar yar!
Cañ xazizim bayadu,	Benim canım gidiyor,
Xoılümöñlo, yaı, yaı!	Üzölmeyin, yar yar! ³¹

N.F.Katanov'un Almanya'da bulunan Uygur diyalektleriyle ilgili fonetik notlar umarım piyasaya çıkar. Özetleyecek olursak şunu söyleyebiliriz: Doğu Türkistan'dan batıya doğru, yani Gan-su'ya yönelirsek tamamıyla bilinmeyen Sarı Uygurların diliyle ve az bilinen Salarların diliyle karşılaşırız. Şimdi sıra onlarda.

(1933)

Çeviren: Minara ALİYEVA ESEN

²⁸ Oldukça sıradan bir masal: Boğazına kemik kaçan padişahın iyileşmesi, çocuğunu öldürmesiyle gerçekleşir. Padişah, çocuğu ölecek diye üzgün. Derin nefes alır ve kemik dışarı çıkar. Bkz. J.Darmestetter, *Chants populaires des Afghans*, Paris, 1888-1890, Jivaya starina, 1890, II. Baskı, s. 191-193.

²⁹ Metin, 1914 yılında Çarhlık reyonunda kaleme alınmıştır.

³⁰ Metin, 1914 yılında Miran reyonunda kaleme alınmıştır.

³¹ Metin, Miran reyonunda yaşayan Niyazi Bakı Şanya'nın ağzından kaleme alınmıştır (Güz, 1914). “yar yar” kelimeleri “arkadaşlar” şeklinde de tercüme edebiliriz. Krş. A.A.Divaev, *O svadebnoy rituale kirgizov Sırdaryinskoy oblasti*, Kazan, 1900, s. 22-29. F.Fielstrup, *Svadebniye jılışa turetskih narodnostey*, (Materialı po etnografii.) C. II, I. Baskı, Leningrad, 1926, s. 117-120.